

HALMAI PÉTER

Az agrárgazdaság EU-adaptációja

*Várható feszültségek, gazdaság-
és társadalompolitikai kihívások*

Az agrárgazdaság különösen fontos helyet foglal el az európai integrációban. A *közös agrárpolitika* több mint négy évtizede működő, szupranacionális rendszer. A közösségi jog több mint 50%-a, a közös költségvetés közel 50%-a az agrárgazdasággal és az élelmiszer-előállítással kapcsolatos.

A közös agrárpolitika átvétele, az európai agrárrendszerbe történő beilleszkedés alaposan próbára teszi az új tagországokat. A közös agrárpolitika *két pillérét* kell átvenni: egyrészt a piacsabályozást (a közös piaci szervezeteket), másrészt az integrált vidékfejlesztési politikát. (Ez utóbbi keretébe egyrészt a strukturális alapokból finanszírozott, jellemzően beruházásokat is tartalmazó akciók, másrészt az EMOGA garanciarészlegéből fedezett úgynevezett „kísérő intézkedések” tartoznak.)

Az adaptáció nemcsak új szabályozási mechanizmusok (s azok keretében új támogatási formák) átvételét jelenti, hanem egyúttal a belső piacon, a korábnál jóval intenzívebb versenykörülményben történő helytállás igényét. A siker fontos feltétele a szabályozási technikák átvétele, a támogatások abszorpciója, ám a *döntő tényező a piaci versenyképesség*.

A magyar agrárgazdaságra a jelentős visszaeséssel járó transzformációs krízist követően a *tartós depresszió*, labilis struktúrák, a jövőkép hiánya a jellemző. Mindezek a tényezők további nehézségeket jelentenek az EU-adaptáció területén is.

A következőkben a transzformáció, a rövidebb távú, majd a tartósabb feszültségpontok, végül a gazdaság- és a társadalompolitika fő feladatai kerülnek áttekintésre.

1. AGRÁRÁTALAKULÁS, KRÍZIS ÉS DEPRESSZIÓ

1.1. Közös jellemzők, új adaptációs kihívások

A gazdasági átalakulás a mezőgazdaság területén drasztikus változásokkal járt. Noha az átalakuló országok közötti eltérések jelentősek, az átalakulás fontos közös jellemzői:

- a *liberalizálás* és a *dereguláció* folyamataival párhuzamosan jelentős piacvesztés érte az agrárgazdaságot, erőteljesen romlott az interszektoralis cserearány;
- a *dekollektivizálás* és *privatizáció* előrehaladt, de az *agrárstruktúrák csak részlegesen szilárdultak* meg, egyidejűleg polarizált üzemi szerkezet alakult ki [egyik póluson a nagyméretű árutermelést folytató kommercializált egységek, másik oldalon pedig a „félíg önellátó” – semi subsistance – egységek, ld. Pouliquen (2001); Mathijs, Noev (2002)];
- jelentősek az *intézményi problémák* egyrészt az erőforráspiacok (föld, tőke), másrészt az agribusinesz-kapcsolati rendszere területén, ezért korlátozottak az alkalmazkodás intézményi feltételei, illetve kedvezőtlen a mezőgazdasági termelők alkuereje;
- a változások során a legtöbb országban a vidéki térségek hátrányára *nőttek a regionális különbségek*,¹ nőtt az agrár- és az egyéb rurális jövedelmek diszparitása; egyidejűleg gyorsult a munkaképes korú fiatalok elvándorlása a vidéki térségekből, általános tendencia az átlagost meghaladó mértékű vidéki munkanélküliség, egyidejűleg az aktív népesség arányának mérséklődése, az elöregedés, mindezekkel együtt a vidéki jövedelmekben emelkedett a szociális támogatások aránya;
- az *agrárpolitikák* korlátozottan tudták a krízis folyamatait befolyásolni, sőt a restitúciós (a korábbi tulajdoni állapot részleges visszaállítását célzó) irányzatok hozzájárultak a működőképes struktúrák széteséséhez; noha az alkalmazott agrárpolitikai eszközök tekintetében mutatkozik bizonyos konvergencia, ám a CAP-hez hasonló eszközök bevezetése nem átgondolt adaptációs koncepció keretei között, hanem ad hoc módon történt; egyidejűleg az agrárpolitikákban gyors, nem ritkán követhetetlen változások történtek, ezért a transzformáció időszakában különösen nagy piaci bizonytalanságok mellett egyidejűleg igen nagy politikai kockázat a jellemző.

Mindezek a folyamatok a *mezőgazdaság nemzetgazdasági teljesítményeinek visszaesésével* jártak.² [Marcours és Swinnen (2002) szerint a visszaesést az intézményi problémák és a támogatások csökkenése okozták.] Jelentősen csökkentek a beruházások. Az átalakulás makrogazdasági feltételei, a transz-

formációs krízis [Komai (1991)] megnehezítették a sikeres átalakulást és konszolidációt.

Mindez egyúttal *minden eddigőtől eltérő helyzetet jelent az EU-csatlakozás tekintetében is*. A korábbi csatlakozások során viszonylag konszolidált agrárszerkezettel³, növekvő agrárteljesítményekkel rendelkező országok integrálódtak. *Az EU keleti kibővülése során labilis szerkezettel, súlyos (a bruttó kibocsátás tekintetében 20–40%-os) teljesítménycsökkenéssel és tartós depresszióval jellemezhető agrárgazdaságok adaptációja valószínűleg meg.*

1.2. Magyar agrárátalakulás. Krízis és depresszió

A magyar agrárátalakulás a nemzetgazdaság egészét átfogó *transzformációs krízis* időszakában kezdődött meg. Ez az időszak (az 1990-es évtized első fele), súlyos recessziót, romló gazdasági egyensúlyt, egészében kedvezőtlen makrogazdasági feltételeket eredményezett az agrárgazdaság számára. Ugyanakkor az agrártermékek piacai is drámai mértékben szűkültek be. (Mind a külső, mind a belső piac.)

A kollektivizált mezőgazdaság átalakítása történelmileg példa nélküli feladat volt. Az adott erőforrások lehetőség szerinti megővését célzó, az adott szerkezetből kiinduló pragmatikus megközelítés⁴ helyett a korábbi tulajdoni sérelmek orvoslását, valamiféle történelmi kiigazítást célzó *reparációs agrárpolitikai irányzat* került előtérbe. *A jelzett súlyos peremfeltételekkel egyidejűleg az örökölt agrárstruktúra teljes elvetése a távlatos szerkezetre vonatkozó, közmegegyezésen alapuló koncepció és a szükséges erőforrások hiányában ment végbe.*

A MAGYAR AGRÁRÁTALAKULÁS⁵ FONTOS JELLEMZŐI:

- a *tulajdoni átalakításban* nem a hatékony struktúrák kiépítése, hanem gyakran napi politikai szempontok, illetve a jelzett reparációs irányzat került előtérbe, ezért a földtulajdoni jogok szétaprózódtak, jelentős részben nem a mezőgazdaságból élő személyekhez kerültek; egyidejűleg széles körű és elhúzódó bizonytalanság alakult ki a tulajdon- és birtokszerkezetben (pl. a szövetkezeti üzletrészek vagy az osztatlan közös földtulajdon ügye még a 2000-es évek elején is rendezetlen volt);
- a *piacgazdasági átalakulás* jó ideig a szükséges intézmények hiányában ment végbe, így a korábbi – piacidegen – forgalmazási és finanszírozási rend összeomlása után nem épült ki a piacgazdasági intézményi rend, a mezőgazdasági termelők helyzete, alkuereje paradox módon tovább romlott [Halmai (1996)]. Széles körű tér nyílt az input és output oldalról kapcsolódó piaci szereplők járadékszerző tevékeny-

- ségére (pl. a mezőgazdasági termelőknek történő késedelmes fizetés, illetve egyéb szerződészegések révén), *állandósultak a piaci zavarok*, a feleslegek és a kihasználatlan piaci lehetőségek gyakran egyidejűleg állnak fenn;
- a jelzett makrogazdasági és intézményi problémákkal is összefüggésben *rendkívül kedvezőtlenül alakultak a mezőgazdasági jövedelmek*, a csökkenő kibocsátás is csak jelentős tökefelélés mellett volt fenntartható;
 - a *birtokstruktúra polarizált*, a vállalkozások számában a kisebb egységek, a földhasználatban a nagyobbak túlsúlya a jellemző; a kisebb gazdaságokban általában hiányoznak a korszerű állóeszközök, s az elszigetelt termelés és értékesítés következtében jellemző a piaci hatások iránti fokozott érzékenységük,
 - az átalakulási folyamatok jelentős részben *nem átlátható módon* mentek és mennek végbe, a felszínen megjelenő üzemi vagy földtulajdoni szerkezet, vagy a transzparens kapcsolati hálózatok mögött nehezen átlátható *árnyékmechanizmusok* működnek, ugyanakkor a tényleges folyamatok alakulását az agrárinformációs rendszerek csak részben tudták követni, mindez megnehezíti egyrészt a hatékony és társadalmilag méltányos struktúrák kialakulását, másrészt a hatékony agrárpolitikai akciókat.

Mindezeknek a mezőgazdaság nemzetgazdasági teljesítményeinek lényeges csökkenése és az *agrárgazdaság elhúzódó válsága* lett a következménye. (Valójában a hazai agrárgazdaság latens válsága már az 1980-as évek elejétől elkezdődött. Ld. Sipos-Halmi (1988). A mezőgazdaság hozzájárulásának aránya a GDP előállításában a korábbi szint egyharmada alá csökkent. (2002-ben már csak 3,5% volt.)⁶ Igen jelentős a mezőgazdaság arányának visszaesése a foglalkoztatásban, az exportban és a beruházásokban. (Ld. 1. táblázat.)

Rendkívül kedvezőtlen a mezőgazdaság jövedelemtermelő képessége. *Igen nagy mértékben estek vissza a mezőgazdasági beruházások.*

Miközben a magyar gazdaság 1996-tól egyre inkább növekedési pályára állt, a *mezőgazdaságban továbbra is fennmaradt a transzformációs krízis, illetve depresszió.*

Az agrárpolitika a transzformációs krízis, illetve depresszió, az agrárgazdaság szerkezeti problémáinak érdemi kezelésére nem volt képes. A kedvezőtlen irányú szerkezeti változások, a polarizáció valamiféle sodródásként mentek végbe. A meghatározó jelentőségű kérdéseket érintő átfogó koncepció az átalakulás egész eddigi időszakában (s jelenleg) sem került kimunkálásra.

Ezt nehezíti a mérvadó politikai erők közötti éles szembenállás is. E körülmények között a szektorális politikák körében is

háttérbe szorulhat a megalapozott, szikár szakpolitika igénye, s – az egyes időszakok között eltérő mértékben – az alapvető politikai szembenállás, a szembenálló erők valóságos vagy vélt érdekei szabják meg a szakpolitika irányát is. Mindez megnehezíti

1. táblázat. A magyar mezőgazdaság fő nemzetgazdasági arányai

	A mezőgazdaság részaránya százalékban					A külkereskedelmi forgalom egyenlege (milliárd Ft)
	A GDP előállításában ¹	a fogyasztásban ^{1, 2}	az exportban ¹	a beruházásban ^{1, 3}	a foglalkoztatásban	
1990	12,5	37,0	24,9	8,7	17,0	104,1
1993	5,8	28,7	22,4	3,1	9,3	109,4
1996	5,8	27,3	21,0	3,4	8,3	276,8
1997	5,2	26,9	15,0	3,6	7,9	332,3
1998	4,9	26,5	12,1	3,6	7,5	338,2
1999	4,2	26,2	9,2	3,3	7,1	313,9
2000	3,7	29,2	8,0	2,7	6,9	350,4
2001	3,8	29,6	7,5	3,0	6,2	374,8
2002	3,5	29,9	7,8	3,9	6,2	352,4

Forrás: KSH.

Megjegyzés:

¹ Folyó áron számítva.

² Az élelmiszer-ipari termékekkel együtt.

³ Mezőgazdasági szervezetek beruházásai.

ti – az eddigi tapasztalat szerint kizárja – az agrárpolitika alapkérdéseiben fontos nemzeti konszenzus elérését. Ám a politikai blöffök, a virtuális valóságból kiinduló kommunikációs trükkök nem helyettesítik a valódi szakpolitikát.

Mindennek a következményei az agrárgazdaság területén különösen súlyosak. Egyrészt az agrárpolitika tűzoltó akciói rövid távon enyhülést hozhattak egyes krízisterületeken, ám a valódi problémákat nem oldották meg. Sőt erősödő *paternalizmushoz* vezethettek: egyes feszültségekkel teli részpiacok szereplői a piaci alkalmazkodás helyett folyamatosan az állami gyámkodást igénylik a mélyreható, lényeges, s esetenként fájdalmas változásokkal járó szerkezeti átalakítás helyett.⁷

Az *elmaradt alkalmazkodás* főleg egyes állattenyésztési ágazatok területén eredményez súlyos versenyképességi problémákat.

Másrészt *e körülmények között az EU-adaptáció igényei nem érvényesülhettek eléggé az agrárpolitikában*. Különösen nagy

az elmaradás az intézményi adaptációban. A versenyképesség hiánya egyúttal *elégtelen adaptációs képességet* jelez.

Végül a hazai agrárpolitika mindeddig nem volt képes az agrárgazdaság *szélesebb gazdaság- és társadalompolitikai összefüggéseinek* mérlegelésére, azok beépítésére cél- és eszközrendszerébe, illetve mindazok érdemi befolyásolására. Egy mástól szétváló agrár-, illetve vidékfejlesztési programok a nagy célokkal, ám források nélkül elindított agrár-környezetvédelmi program egyaránt ezt jelezhetik.

2. AZ EU-CSATLAKOZÁS FŐ RÖVID TÁVÚ FESZÜLTSGPONTJAI

Az EU-csatlakozást követően alapvetően módosulnak a magyar agrárgazdaság működési feltételei. Az agráradaptáció elvileg sok előnnyel járhat. A szabad piacra jutáson túl elérhetővé válnak az EU-támogatások. Javulnak a gazdasági növekedés feltételei, egyidejűleg széles körű regionális programok indulhatnak meg, erősödhet a reálkonvergencia. Ám e változások egyúttal lényeges, már rövid távon is felszínre kerülő, egyben mélyebb problémákat jelző feszültségeket, problémákat hoznak magukkal. Ezek közül a legfontosabbak az alábbiak:

2.1. Zavarok a vonatkozó acquis communautaire átvételében, a védőzáradék alkalmazásának veszélye. Az európai integráció szerkezeti sajátosságai következtében a közösségi joganyag igen nagy, mintegy 50%-ot kitevő része az agrárgazdaságra és az élelmiszer-termelésre vonatkozik. Noha e joganyag átvétele évek óta folyamatban van, a teljes adaptáció a csatlakozás időpontjára nehézségekkel jár. (A csatlakozási szerződés néhány témakörben ideiglenes mentességet, illetve technikai adaptációs lehetőséget biztosít.) Ugyanakkor az *acquis* átvételének fontos intézményi és technikai feltételei is vannak. A legfontosabb feltétel azonban, hogy az ágazat szereplői megismerjék és alkalmazzák az EU-előírásokat. E tekintetben a helyzet egyáltalán nem tekinthető megnyugtatónak: különösen a mezőgazdasági termelők körében nagy a tájékozatlanság, esetenként az ismeretek teljes hiánya.

Az agrárgazdasági adaptáció során különösen a következők okozhatnak további feszültségeket:

- az ország meghatározott szárazföldi, légi és vízi határátelőhelyein ki kell építeni az Európai Unió külső határain működő *állat- és növény-egészségügyi* ellenőrzés feltételeit, ebben - az utóbbi hónapok nagy erőfeszítései ellenére - továbbra is elmaradások mutatkoznak;
- különösen az állattenyésztésben jelent nagy kihívást az EU *környezetvédelmi és állatvédelmi előírásainak* teljesítése;

- az EU-ban központi figyelmet kap az *élelmiszer-biztonság* témaköre, ám az egykor nemzetközi hírű hazai állat-egészségügyi és élelmiszer-higiéniai szolgálat problémákkal küzd, a csatlakozást követő szorosabb EU-kontroll alapvető feszültségeket hozhat felszínre;
- a *hazai élelmiszeripar egyes egységei nem képesek az EU-előírások teljesítésére*, azok közül egyes húsipari egységek ideiglenes (2006 végéig érvényes) mentességet kaptak, ám csak belföldi piacon értékesíthetik termékeiket, míg számos kisebb hús-, baromfi-, tej- és egyéb feldolgozóüzemet bezárnak, illetve felfüggesztenek. E kapacitások gyakran depressziós térségekben növelik a munkanélküliséget, egyrészt közvetlenül, másrészt egyúttal lokális árukapcsolatok bomlanak fel, s egyes mezőgazdasági termelők is elveszítik addigi piacukat.

Mindezek a problémák a csatlakozást követően felvethetik akár a csatlakozási szerződés szerinti *védőzáradék alkalmazásának a lehetőségét* is Magyarországgal szemben. A védőzáradék alkalmazása a jelenlegi EU15-nek akár a határellenőrzés további fenntartására, a belső piacból történő ideiglenes kizárására is módot adhat. Ám a jelzett intézkedés *igen súlyos reakció lenne*, amely az egész keleti kibővülés folyamatát terhelné meg. *Ezért sokkal valószínűbb annak alkalmazása helyett inkább e lehetőségre történő folyamatos figyelmeztetés a partnerek részéről.* A védőzáradék alkalmazása súlyos terhet jelentene, s az új tagországok élvonalába tartozó ország képének megrendüléséhez, az aktív magyar pozíció elvesztéséhez vezetne.

2.2. Zavarok az EU-támogatások adaptációjában. Az EU-támogatások lényegesen eltérnek az eddigi hazai agrártámogatási rendszertől. A támogatási adaptáció *egyrészt intézményi kérdés*: az egyes EU-támogatási jogcímek adaptációját, ezzel egyidejűleg a végrehajtás (kifizetés) intézményesítését igényli. *Másrészt a változó támogatási rendszer új keretfeltételeket* teremt a piaci szereplők számára. (Ez utóbbi témakör a 2.3 és a 2.4 pontokban kerül áttekintésre.)

Az agrártámogatási rendszer intézményi adaptációja területén súlyos feszültségek jelezhetőek előre:

- Az EU agrárpiaci támogatásainak csaknem háromnegyedét képviselő *közvetlen támogatások* folyósítása egyszerűsített rendszerben történik, ám annak feltételei – összefüggésben az eddigi súlyos és nehezen indokolható késedelmekkel – mindaddig (2004 tavaszáig) tisztázatlanok. Ugyanakkor a termelőknek – az EU-szabályok szigorú időrendje szerint – már májusban igényelniük kellene e támogatást. A késedelem miatt előre várhatóak a több lépcsőből álló, s több hónapot igénylő lebonyolítás feszültségei. E támogatási forma

- iránti várakozás – érthető módon – igen nagy a piaci szereplők körében, s annak zavarai erősíthetik a termelők bizalmatlanságát. Ugyanakkor nagy a veszélye annak is, hogy a kidolgozott konstrukció – egyebek mellett éppen a rendelkezésre álló szűk idő miatt – jár majd súlyos nehézségekkel.
- *A vidékfejlesztési támogatások koordinálatlanok, egyes támogatási rendszerek esetén súlyos késedelem mutatkozik.* A vidékfejlesztési támogatások koordinálatlanságát az Európai Bizottság 2003. november 5-én nyilvánosságra hozott legutóbbi monitoringjelentése a legsúlyosabb négy hiányosság egyikeként jelölte meg. Ennek ellenére e támogatások ügyei jelenleg is az illetékes minisztérium három helyettes államtitkárságához tartoznak. Az elkövethető hibák és késedelmek, mindazokkal összefüggésben az EU-források elvesztésének veszélyét a SAPARD-program eddigi története példázhatja. Különösen nagy problémát jelent a nemzeti vidékfejlesztési terv kidolgozásának és elfogadásának addigi késedelme.
 - *Rendkívül kedvezőtlen következményekkel járna a támogatások folyósításához szükséges intézmények, ellenőrző mechanizmusok kiépítésének további késedelme, az akkreditáció elhúzódása vagy kudarca.* Az intézkedéseket úgynevezett decentralizált (azaz hazai) menedzsment formájában kell megvalósítani. Az agrárpiaci szabályozás végrehajtási feladatait a tagállam csak a kifizető ügynökség akkreditációja után láthatja el. A feladatra alkalmas szervezet teljes körű kiépítésén túl több mint 90 EU-támogatási jogcím részletes eljárásrendjét, működési kézikönyvét kellene 2004. május 1. előtt kidolgozni. (Ráadásul az akkreditációs folyamat már megkezdődött.) Reálisan számítani lehet az akkreditáció súlyos zavaraira, elhúzódására.

A közvetlen támogatások folyósításának feltétele a kifizető ügynökség által működtetett *integrált igazgatási és ellenőrzési rendszer (IIER, angol rövidítéssel: IACS)*. *Az IIER kiépítése a tervezett időpontra ugyancsak kétségesnek tűnik.* (Megjegyzést igényel, hogy mind a kifizető ügynökség, mind az IIER kiépítésének hiánya a legsúlyosabb elmaradások között szerepelt az Európai Bizottság 2003. november 5-i monitoringjelentésében.)

2.3. Rövid távú pénzügyi nehézségek: cash flow-rés kialakulása. Az EU-csatlakozás, a támogatási rendszer adaptációja, s a nemzeti támogatások korlátai jelentős változást hoznak az agrárpiaci szereplők pénzáramlási pozícióiban.

A változások fő tényezői a csatlakozás évében:

- Az EU agrártámogatásainak meghatározó részét képviselő *közvetlen támogatások* EU által finanszírozott 25%-ának folyósítása az intézményi feltételek teljes megteremtése esetén is csak 2004 decemberétől történhet. Előleg elvileg le-

hetséges, ám az EU refinanszírozására csak 2005-ben kerülhet sor.⁸ A nemzeti forrásból finanszírozandó 30% pedig egyáltalán nem szerepel a 2004. évi költségvetésben. Az előzőekben már szó esett a közvetlen támogatások adaptációjának nehézségeiről. E helyütt az időzítés kérdését kell aláhúzni: nem közömbös a termelők finanszírozásában, mikor juthatnak e támogatásokhoz. A közvetlen támogatás első évének teljes elszámolására és kifizetésére csak 2005-ben kerülhet sor.⁹

- A *nemzeti támogatások* 2004. május 1-jétől az EK-szerződés szigorú feltételei között folyósíthatóak, egyébként pedig azok lehetőségeit a hazai költségvetés határolja be. A 2004. évi költségvetésben szereplő agrár- és vidékfejlesztési támogatások között az EU-támogatásokat is összesítették. (Azok között az előző francia bekezdésben jelzett, 2004-ben még kötelezettségvállalásként sem létező 76 milliárd Ft nagyságrendű tételt is.) Nemzeti támogatásokra összesen mintegy 132 milliárd Ft áll rendelkezésre, abból azonban csaknem 82 milliárd Ft a *determináció*, azaz korábbi, jellemzően 2003. évi döntések végrehajtását célzó kifizetés. (Ezeket nevezik – a fedezethiány miatt – „sorban álló” támogatásoknak. Megjegyzést igényel, hogy ilyen determináció a korábbi években is volt, ám annak összege általában 20–25 milliárd Ft volt.) A determináció jelentős részben olyan tervezett kifizetéseket tartalmaz, amelyek a mezőgazdasági termelők 2004. évi jövedelmére nem gyakorolnak hatást. *2004-ben e determináció kivonása után 50,1 milliárd áll rendelkezésre. Ez az összeg nagyságrendileg marad el a korábbi évek agrártámogatásaitól.*
- További lehetőséget jelentenek a *vidékfejlesztési támogatások*. Azok közül a kifutó SAPARD-program, illetve a megnyíló AVOP döntően beruházások részleges refinanszírozását szolgálja. Az előző pontban tárgyalt NVT támogatásai pedig a 2004. évben valószínűleg csak korlátozottan vagy egyáltalán nem lesznek hozzáférhetők a termelők számára.

Fentiek alapján megállapítható, hogy *a csatlakozás évében a mezőgazdasági termelők cash flow-pozíciója a támogatási rendszer oldaláról lényegesen romlik. 2005-től főleg a közvetlen támogatások folyósításával ez a helyzet javulhat. A csatlakozás éve azonban egyébként is kritikus helyzetet eredményezhet a piaci szereplők jelentős részénél. (Ld. a következő pontot.) A 2004. évben tehát széles rés alakul ki a termelőkhez irányuló pénzáramlásban. Annak következtében lényegesen romlik a piaci szereplők likviditása. Míg más országok igyekeztek kihasználni a csatlakozást közvetlenül megelőző időszakot nemzeti többlettámogatások juttatására, addig Magyarországon a csatlakozás éve egyidejűleg az erős költségvetési kiigazítás éve. A*

2004. évi költségvetés példa nélküli szűk mozgásteret nyújt az agrárpolitikának.^{10, 11}

2.4. *Árpiaci zavarok, adaptációs sokkok.* Az EU-csatlakozás a versenyfeltételek alapvető megváltozásával, egyidejűleg a versenyképességi problémák nyílt felszínre kerülésével jár. A piaci zavarok egy része előre látható, különösen az állattenyésztés fontos ágazatai (vágósertés, vágóbaromfi, tehéntej-előállítás) területén. Ezen túlmenően számos további zökkenő, előre nem várt zavar is felléphet. (Pl. egyes kertészeti termékek olcsó importja más tagországokból, vagy az EU-val preferenciális kapcsolatokkal rendelkező balkáni vagy földközi-tengeri országokból.)

Különösen a jelzett állattenyésztési ágazatokban súlyos alkalmazkodási problémák várhatóak. Azok a hazai agrárszerkezetben kulcsfontosságúak, nagy számú szereplőt érintenek. Egyes ágazatokban (pl. a húsiparban) számolni kell egyes kisebb, ám a lokális piacokon fontos élelmiszer-ipari üzemek esetleges bezárásának következményeivel. A jelzett ágazatok súlyos alkalmazkodási zavarai egyébként is tovagyrúzó hatásokkal járhatnak.

A csatlakozást követően kiéleződő versenyképességi problémák a tejtermelés, a sertés- és a borjlercsirke-hizlalás esetében az egyes ágazatok termelésének 20–40%-át érinthetik, egyúttal kb. 40–45 ezer család megélhetési lehetőségeit. A feldolgozóüzemek bezárása miatt kieső munkaerőn túl alapvetően két termelői csoport lehet érintett: egyrészt azok a kistermelők és családi gazdaságok, akik nincsenek felkészülve az EU által megkövetelt magasabb minőségi követelmények szerinti termelésre; másrészt azok a nagyobb gazdaságok, amelyek az elmúlt években nem tudtak fejlesztéseket végrehajtani, ezért termelési színvonaluk nem megfelelő, illetve tökéllátottságuk, eladósodottságuk már ma is kritikus.

Kialakulhatnak regionális vagy akár országos „ördögi körök”: a rossz likviditású szereplők romló alkalmazkodása, egyidejűleg a versenytársak korlátozás nélküli fellépése rendkívül súlyos következményekkel járhat. Kedvezőtlen esetben e folyamatok tömeges csődökkel járhatnak, s mindezt erősítheti az előző pontban említett „cash flow-rés”. E hatások potenciálisan versenyképes egységek bukását is kiválthatják. Az adaptációs sokkok egyben súlyos társadalmi tehertételt, politikai feszültségeket eredményezhetnek.

2.5. *Adaptációs veszteségek veszélye.* A mezőgazdaság elvileg az EU-csatlakozás egyik legfőbb nyertese lehetne. A bemutatott körülmények között azonban kedvezőtlen esetben nem zárható ki az agrárgazdaság jelentős teljesítménycsökkenése. Ennek regionális, társadalompolitikai és makrogazdasági következményei egyaránt rendkívül kedvezőtlenek lennének.

Külön kiemelését igényel az EU közös költségvetésével kialakuló *transzferegyleg*. Valójában az agrártámogatások tervezett mértékű kifizetése (ld. 2. táblázat) előfeltétele a mérsékelt pozitív egyenlegnek. Ha az EU-agrártámogatások folyósítása nehézségbe ütközne, az ország akár a közös költségvetés nettó finanszírozói köré kerülhetne.

2. táblázat. Az EU kötelezettségvállalási és kifizetési előirányzatai Magyarországon irányában (2004–2006)

Kötelezettségvállalási előirányzatok	2004	2005	2006	2004–2006
<i>1. Mezőgazdaság</i>				
Piaci támogatások	63,6	151,9	152,0	367,5
Közvetlen kifizetések	0,0	264,9	315,9	580,8
Vidékfejlesztés	164,2	179,4	190,8	534,4
Összes mezőgazdaság	227,8	596,2	658,7	1482,7
<i>2. Strukturális és kohéziós politika</i>				
	788,3	899,6	1159,3	2847,2
<i>3. Belső politikák</i>				
Részösszeg	1207,0	1681,4	2000,9	4889,3
Kompenzáció (költségvetési visszatérítés)	155,3	28,0	28,0	211,2
Összes kötelezettségvállalási előirányzat	1362,3	1709,4	2028,9	5100,5
Kifizetési előirányzatok	2004	2005	2006	2004–2006
<i>1. Mezőgazdaság</i>				
Piaci támogatások	63,6	151,9	152,0	367,5
Közvetlen kifizetések	0,0	264,9	315,9	580,8
Vidékfejlesztés	61,0	127,2	185,4	373,6
Összes mezőgazdaság	124,6	544,0	653,3	1321,9
<i>2. Strukturális és kohéziós politika</i>				
	209,2	438,0	523,7	1170,9
<i>3. Belső politikák</i>				
Részösszeg	434,1	1115,1	1335,1	2884,3
Kompenzáció (költségvetési visszatérítés)	155,3	28,0	28,0	211,2
Összes kifizetési előirányzat	589,4	1143,1	1363,1	3095,5

2004. május 1-jei csatlakozást alapul véve 1999-es árak, millió euró.

Forrás: a 2002. decemberi koppenhágai csúcs dokumentumai.

Ha a csatlakozás kezdeti időszaka a várt nyereség helyett súlyos adaptációs veszteséget hozna a magyar mezőgazdaság számára, akkor az súlyosan megterhelné az európai beilleszkedést, egyúttal az EU-ellenes beállítottság, a populista irányzatok széles körű terjedésével fenyegetne. Elsőrendű nemzeti érdek, hogy – esetleges részpiaci feszültségek mellett – *az agráradaptáció már kezdettől pozitív nemzetgazdasági hatások mellett valósuljon meg.*

3. LEHETSÉGES TÁVLATOS PROBLÉMÁK

A bemutatott rövid távú feszültségek egy része, illetve további tényezők közép távú, illetve hosszabb távon is ható problémákhoz vezetnek:

3.1. Tartós versenyképességi problémák. A magyar mezőgazdaság szerkezeti átalakulása nélkül nemcsak a csatlakozás időszakában éleződnek ki a versenyképességi problémák. Kedvezőtlen körülmények között az adaptációs sokkot követően *tartós depresszió* alakul ki a hazai agrárgazdaságban. Egyidejűleg tovább erősödik a belső piaci verseny, sőt a WTO-forduló lezárulával a harmadik országok versenye is megnövekedhet. Egyidejűleg a makrogazdaság felzárkózási folyamatai, az azzal együtt járó reálfelértékelődés folyamatosan élezi a mezőgazdasági versenyképességi problémákat. Az euró bevezetése pedig még élesebben hozza felszínre a versenyképesség gyengeségeit.

Jelentős szerkezeti torzulások alakulhatnak ki. Az állattenyésztés fő ágazatai (vágósertés, vágóbaromfi, tehéntej-előállítás) jelentős mértékben visszaszorulhatnak. E termékekből nettó import alakulhat ki. Egyidejűleg csökken a takarmánykereslet. Növekvő feleslegek alakulhatnak ki a szántóföldi növényekből. A kertészet egyes ágazataiban is felszínre kerülnek a versenyképesség hiányosságai. Egyidejűleg a hazai élelmiszeripar egyre inkább a környező országok esetleg versenyképesebb nyersanyagait dolgozza fel. *Mindez a hazai mezőgazdaság termelési szerkezetének extenzív irányú átalakulásához vezethet.* A belterjesség csökkenése alacsonyabb hozzáadott-érték előállítását, a *mezőgazdasági jövedelemszerzés lehetőségeinek beszűkülését, egyes agrártérségek krízisét, illetve tartós depresszióját eredményezheti.*

Ugyanakkor az EU-csatlakozást követő változások, közöttük az egységnyi földterület alapján folyósított közvetlen támogatások hatására erőteljesen *emelkedhetnek a földárak és -bérleti díjak.* A növekvő földköltség, éppen úgy, mint a mobil munkaerő növekvő reálbére, az emelkedő takarmány- és energiaköltségek folyamatos versenyképességi kihívást képeznek.

3.2. *További nemzetgazdasági pozícióvesztés, csökkenő eltartóképesség.* A szükséges alkalmazkodás hiányában a mezőgazdaság további teljesítménycsökkenése következhet be. Ez különösen az állattenyésztési ágazatokban lehetséges.

A kritikus helyzetben lévő ágazatok, továbbá a növekvő területen folytatott extenzív gazdálkodás következtében a *mezőgazdaság eltartóképessége folyamatosan, az alternatív munkalehetőségektől függetlenül csökken.* A mezőgazdaság munkaerő-kibocsátó ágazat lesz. Elvileg fennmaradhat a kiegészítő tevékenységként folytatott mezőgazdasági termelés, ám annak kiterjedése csökken. (Az idősebb korosztályok kiöregedése, a falusi háztartások szokásainak megváltozása stb. következtében.)

Lényeges új irányzat lehet, hogy a *hagyományos (teljes munkaidőben történő) foglalkoztatás visszaszorul.* Rugalmas (atipikus, időszakos, részmunkaidős) foglalkoztatási formák terjednek el. (Noha térnyerésüket fékezik az adminisztratív terhek, a munkaadói és a munkavállalói érdekek ütközései, a munkaszervezés nehézségei, a munkajogi garanciák és a társadalombiztosítás hiánya; az alacsony keresetek stb.) Nem szűnik meg teljesen – különösen a kritikus foglalkoztatási helyzetben lévő térségekben – a „nem legalizált” (bejelentés nélküli) *munkavállalás.* Annak révén a munkáltató számára megtakaríthatóak a foglalkoztatással összefüggő adók, a rászoruló munkavállalók megélhetési gondjai enyhülnek, a szociális feszültségek mérséklődhetnek. Ám megoldatlan marad a munkavállalók társadalombiztosítási ellátása.

3.3. *Az agrárstruktúra illeszkedési problémái.* A magyar agrárgazdaság *polarizált szerkezete* – akárcsak egyes további újonnan csatlakozó országoké – *lényegesen eltér az EU15 országaiétól.*

Az EU15 országaiban az agrárszerkezet szerves fejlődése valószínűleg meg. A fejlettebb európai országokban professzionális és részidős gazdaságok rendszere működik, stabil földbirtokviszonyok mellett. Ezzel szemben a *hazai szerkezet labilitása hatékony és koncepciózus földbirtok-politika nélkül fennmarad.* Ez egyrészt erősen korlátozza a beruházásokat, másrészt jelentős üzemviteli (pl. a trágyakezeléssel összefüggő környezetvédelmi) problémákat okoz.

Az EU közös agrárpolitika az önálló egzisztencián alapuló gazdaságok, s nem a bérmunkán alapuló ipari farmok támogatására irányul. Nagy kérdés, hogy *az eltérő agrárszerkezet hogyan illeszkedhet az EU agrárrendszerébe:*

- a nagy méretű ipari farmok egyes támogatási formák esetében hátrányba kerülhetnek;
- a szövetkezetek nagymértékben kiszorultak a hazai rendszerből, sőt széles körben tőketársasággá váltak, a CAP-

támogatásokhoz pedig inkább a tagok önálló egzisztenciáján alapuló szövetkezetek férhetnek hozzá, s nem az egyéb jogi személyek;

- az állami szektor támogatása csak szigorú korlátok között lehetséges;
- több mint 600 hazai agrárszövetkezetben a külső üzletrészek állami megvásárlása következtében az állami tulajdoni részarány meghaladja a 25%-ot, így e formák is kiesnek egyes támogatási programok lehetőségeiből;
- egyidejűleg nagy számú szétaprózott, a versenyképes áru-termelésre képtelen egység maradhat fenn.

Az agrárstruktúra kedvezőtlen esetben tartósan fennmaradó gyengeségei *egyrészt alacsony hatékonysághoz, másrészt a támogatási abszorpció súlyos és tartós problémáihoz vezetnek.*

3.4. *A közös agrárpolitika további reformjának kihívásai, a renacionalizáció esetleges lehetőségei.* A közös agrárpolitika rendszere a csatlakozást követő időszakban tovább változik. E változásokat a tanács 2003. júniusi és szeptemberi döntései 2013-ig meghatározták. Az agrárpolitika környezeti, gazdasági és társadalmi értelemben fenntartható rendszere a magyar agrárgazdaság érdekeivel is egyezik. *A további reformfolyamat fontos elemei azonban a hazai agrárgazdaság számára nehézségeket is okozhatnak:*

- az intézményi árak csökkenése azonnali bevételcsökkenést okoz a hazai piaci szereplőknek is, míg az egyidejűleg megnyíló *közvetlen támogatások csak 10 év múlva érik el az EU15 szintjét* (ld. pl. tej-, cukorpiaci szervezet);
- a meghatározó súlyú közvetlen támogatások kötelezően összekapcsolásra kerülnek szigorú környezetvédelmi, állatjóléti, élelmiszer-biztonsági stb. előírások teljesítésével (*cross compliance*), ez utóbbiak a hazai piaci szereplők számára nehézségeket okoznak, kedvezőtlen esetben problémák lehetnek a támogatások elérésével;
- a közvetlen támogatások allokációjának eddigi lineáris rendszerét felváltja a *moduláció*, amely utóbb degresszív, a nagyobb gazdaságokat diszkrimináló irányban változhat, ez a hazai szerkezetet nagyobb mértékben terhelheti;
- a korábbanál szofisztikáltabb rendszer végrehajtása növekvő problémákkal járhat, *s próbára teszi az adminisztratív kapacitást*, e zavarok nehezíthetik a támogatások elérését;
- a további reformfolyamat, egyidejűleg a WTO-tárgyalások lezárása, *a korábbanál kisebb külső védelmet és támogatottságot* jelenthet a hazai mezőgazdasági termelők számára.

Az átalakuló rendszer egyúttal megnöveli a nemzeti szinten lehetséges eltérések körét. A rendszer implementációja jelenleg van folyamatban. (Határideje 2004. augusztus.) Fennáll a

veszély, hogy a nemzeti alkalmazás eltérései egyre inkább szembekerülnek a közös piaci szervezetek alapelveivel, s szegregálják az egységes piacot. Ismét napirendre kerülhet a közös agrárpolitika renacionalizációja, amely az egyes tagországok eltérő teherbíró képessége arányában eltérő támogatottsági szinteket eredményezhet. (Ld. még a 2.5. alpontot.)

3.5. Renacionalizáció felé? Egészen mostanáig a jelenleg készülő új (a 2007–2013. közötti időszakra vonatkozó) közép távú pénzügyi előirányzat „biztos” tételének tűnt a CAP-költségvetés: a 2002. októberi brüsszeli csúcs szigorúnak tűnő korláttal meghatározta az agrárpiaci és közvetlen támogatások felső határát. A 2003. évi új reformszakasz éppen e keretek között értelmezhető. Ugyanakkor a jelenleg folyó költségvetési vita során az Európai Bizottság kénytelen volt a tervezett kifizetések arányát mérsékelni a GNI %-ában. (A jelenlegi elképzelések szerint az az időszak átlagában legfeljebb 1,15% lenne.) *E csökkenés lényegesen mérsékeli az agrárköltségvetés lehetőségeit: az agrárpiaci és közvetlen támogatások a 2007. évi 43,5 milliárd euró összegről 2013-ra 42,3 milliárd euróra csökkennének.* (A brüsszeli csúcs szerinti felső határ 2013-ban meghaladta volna a 48 milliárd eurót.) E forrásnak kellene módot nyújtania újabb közös piaci rendtartások (tej, cukor stb.) megreformálására, a közvetlen támogatások növelésére az új tagországok esetében, s a 2007-ben tervezett román és bolgár csatlakozás során felmerülő igények fedezésére.

E beszűkülő játéktér élezheti az ellentéteket a régi és az új tagok között. Nehezíti a további reformlépéseket, hiszen e körülmények között már nem feltétlenül a hatékonyság növelése, hanem egyedül a kényszerű költségvetési megtakarítás igénye kerül előtérbe. Működésbe léphet az úgynevezett „*költségvetési fegyelem*” 2003-ban elfogadott mechanizmusa, amely a támogatások automatikus csökkenéséhez vezet.

Nem szűnnek meg ugyanakkor az agrártámogatások háttérében lévő okok, sőt a környezeti, állatvédelmi, élelmiszer-biztonsági szempontok tartós argumentációt jelentenek a kevésbé piactorzító támogatások számára. Ez az ellentmondás oda vezethet, hogy a támogatásokat egyre inkább nemzeti részfinanszírozás irányába terelhetik, sőt egyre inkább a támogatási szabályok pontos meghatározása is nemzeti hatáskörbe kerülhet. (*Részleges vagy teljes renacionalizáció.*) A renacionalizáció egyrészt veszélyezteti a közösségi vívmányokat, az egységes belső piacot. Másrészt még a részleges renacionalizáció is eltérő nemzeti támogatottsági szintekhez vezetne: a gazdagabb tagállamok erőteljesebben támogatnák termelőiket.

4. GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALOMPOLITIKAI FELADATOK

A csatlakozási folyamat egyúttal – mint láthattuk – nagy erővel hozza felszínre a hazai agrárgazdaság belső szerkezeti problémáit, a transzformációs krízis és depresszió megoldatlan kérdéseit. *Az alapvető szerkezeti problémák megoldása nélkül nem képzelhető el sikeres agrárgazdasági adaptáció.* E problémák kezelésében fontos, ám korántsem kizárólagos szerepe van a szektorális politikának. Az agrárgazdasági válság és depresszió kezelése, a távlatos, a szélesebb összefüggéseket is átfogó megoldások a *szélesebb gazdaság- és társadalompolitika* számára is kihívást jelentenek.

Befejezésül a leginkább sürgetőnek minősíthető agrárpolitikai feladatok kerülnek összefoglalásra.

- *Rövid távú intézkedések.* Feltétlenül kezelni szükséges a csatlakozást közvetlenül megelőző és követő időszak rövid távú problémáit. Növelni kell a potenciálisan versenyképes szereplők likviditását, segíteni alkalmazkodási folyamataikat. Egyidejűleg kiemelt figyelem szükséges az árutermelésből kiszoruló, illetve a „félíg önellátó” gazdaságok irányában. A rövid távú feszültségoldó intézkedésekhez a 2004. évi költségvetés nem tartalmaz elégséges mozgási teret.
- A sikeres adaptáció alapfeltétele a mindeddig halogatott *távlatos nemzeti agrárprogram*, s az azon alapuló stratégiai cselekvési program kidolgozása. Annak középpontjába az agrárgazdaság versenyképességének növelése, a sikeres adaptációra képes, egyidejűleg fenntartható szerkezet előmozdítása állítandó.
- E programon alapulhatnak a tartósan működő (ám különösen az első években nélkülözhetetlen) *nemzeti támogatások*. Azoknak az adaptáció átmeneti zavarainak áthidalásán túl a versenyképes, fenntartható rendszer előmozdítását szükséges szolgálniuk.
- *Az adaptáció intézményi feltételeinek* teljes megteremtése központi jelentőségű. Egyrészt áttekintést igényel annak helyzete. Nagy erőfeszítések szükségesek az elmaradások behozása érdekében. Ugyanakkor a közzsféra intézményeinek fejlesztésén túl az eddiginél nagyobb figyelmet kellene fordítani a piaci intézményrendszer és transzparencia fejlesztésére.
- *A nemzeti érdekek szakmailag megalapozott hatékony képviselete* szükséges az Európai Unió intézményeiben.

A tagállamok mozgásteret – a 2003. évi változások után – megnövekedett. Ez még inkább fontossá teszi a hazai viszonyok alakulásának beható elemzését, értékelését, az agrárpolitikai célok világos megfogalmazását. Ráadásul a jelzett okok miatt a közös

agrárpolitika további átalakítása merülhet fel. Hazánk érdeke a gazdasági, környezeti és társadalmi értelemben fenntartható közös rendszer működése és nem a renacionalizáció.

Az Európai Unió támogatási rendszerének fokozatos átvétele során perspektivikus agrárpolitika szem előtt tartásával szükséges a magyar mezőgazdasági termelők, a hazai mezőgazdasági termelés, a vidéki társadalom és az egész magyar társadalom érdekeit – lehetőség szerint minél jobban – érvényesíteni. Nehéz feladat hárul a mindenkori magyar kormányra: az EU különböző fórumain érvényesítse, s a hatáskörében maradó lehetőségek hasznosításában alkalmazni tudja azt az agrárpolitikát, amelynek nemzeti konszenzus alapján való megfogalmazása még várat magára. Ez azonban nemcsak, a mindenkori kormányon múlik. Az agrárpolitika csak akkor lehet eredményes, ha a jól megszerveződő agrártársadalom reális helyzetértékelésére, javaslataira támaszkodhat.

JEGYZET

- ¹ Lengyelország esetében pl. a NUTS 3 régiók között a jövedelmi különbség 2000-re 1:5,4-re nőtt.
- ² A deagrarárizáció (a csökkenő arányú mezőgazdasági GDP és foglalkoztatás) mellett egyes országokban (Bulgáriában és Romániában) átmenetileg a reagrarárizáció (főleg a mezőgazdasági foglalkoztatás ideiglenes növekedése) irányzata is megjelent [Landesmann-Stehrer (2003)]. Utóbbi – amely csak átmeneti jelenség lehet – alapja az ipari foglalkoztatás krízise, illetve a szolgáltatószektor korlátozott felvevőképessége. (Az utóbbi években e trend Bulgáriában már egyértelműen megfordult, s csökkent a mezőgazdasági foglalkoztatás. Románia esetében pedig a mezőgazdasági GDP arányának folyamatos csökkenése mutathatja a félig önfenntartó gazdaságok alacsony termelékenységét, fenntarthatóságának problémáit.)
- ³ Egyes csatlakozó országok – pl. Görögország vagy Portugália – agrárgazdasága súlyos szerkezeti problémákkal terhes. Am e szerkezetek drasztikus, a működőképességet fenyegető változásokon a csatlakozás előtt nem mentek keresztül, s ilyen értelemben nevezhetőek konszolidátnak.
- ⁴ A pragmatikus megközelítés lehetséges sarokpontjainak összefoglalására tettünk kísérletet a következő munkákban: Sipos-Halmi (1991), Sipos-Halmi (1993), Halmi (1994).
- ⁵ A témakört – a 4. lábjegyzetben szereplő munkákon túl – behatóan tárgyalja Lányi (1999) tanulmánya.
- ⁶ Az élelmiszeriparral, illetve további kapcsolódó ágazatokkal együtt az agribusiness aránya a hazai GDP előállításában meghaladja a 10%-ot.
- ⁷ Pl. a tejpiac esetében az utóbbi években az évi mintegy 400 millió liter tejfellesleg kivonása évente 15–20 milliárd Ft-ot igényelt. Egyidejűleg a tejtermelés versenyképessége romlott.
- ⁸ Az kötelezettségvállalásként – ld. 2. táblázat – csak 2005-ben szerepel. Meglepő módon e tétel a 2004. évi magyar költségvetés bevételeként számbavételre került a gyakran emlegetett több mint 290 milliárd Ft összegű teljes agrártámogatásban.

- ⁹ 2004. február 25-én az úgynevezett gazdademónstrációs megállapodás a nemzeti kiegészítés 50%-ának előzetes kifizetését irányozta elő. Költségvetési forrás hiányában azonban ez faktorálható ígérvények formájában történik, amely további – e helyütt nem tárgyalható – problémákkal jár.
- ¹⁰ A mezőgazdasági termelők pénzügyi helyzetnek további kedvezőtlen irányú változásával fenyegetett *áfalevonási jog 2004. évi változása*. E változás a mezőgazdasági jövedelempozíció mintegy 30 milliárd forint nagyságrendű további romlásával, a beruházások ezzel arányos visszaesésével fenyegetett. Noha ezt az intézkedést 2004 tavaszán megváltoztatták, az jól mutathatja a kormányzati koordináció zavarait.
- ¹¹ A cash flow-rés áthidalásában csak korlátozott szerepet tölthet be az *Európa-terv 2004 februárjában beindított agrárhitelprogramja*. Annak főbb problémái a következők:
- a hitelkereteket néhány munkanap alatt túligényelték, az igénylők között az ágazat legnagyobb szereplői meghatározóak, míg a kisebb egységek aránya minimális;
 - a záradékolt hiteligénylés alapján kereskedelmi banki hitelfolyósítás történik, ám a kisebb mezőgazdasági egységek többnyire nem minősülnek hitelképesnek;
 - a záradékolt hiteligeny jelentős hányada hitelcserére és nem felhalmozásra irányul.

IRODALOMJEGYZÉK

- European Commission* (2003) The agricultural situation in the European Union, Brussels.
- Halmi P.* (1994) Agrárpolitikai scénáriók. GKI Rt., Budapest (kézirat).
- Halmi P.* (1996) Agrárpiaci zavarok az átmeneti gazdaságban. In: *Agrárátalakulás, stabilizáció, modernizáció*. MTA, Budapest.
- Halmi P.* (2002) Az Európai Unió agrárrendszere. *Mezőgazda* Kiadó, Budapest.
- Halmi P.* (2004) A KAP-reform legújabb szakasza. Külgazdasági hatások, változó adaptációs környezet. Budapest (kézirat).
- IAMO* (2004) The Future of Rural Areas in the CEE new Member States. Institut für Agrarentwicklung in Mittel- und Osteuropa, Halle.
- KSH* (2002a) Mezőgazdasági statisztikai évkönyv 2001, Budapest.
- KSH* (2002b) Magyarország mezőgazdasága a 2000. évben – Összefoglaló adatok, Budapest.
- Landesmann, M.A.–Stehrer, R.* (2003) Evolving Competitiveness of CEECs in an Enlarged Europe. In: *Manzocchi, S.* (Ed.) (2003) *The Economics of Enlargement*. Palgrave, Macmillan.
- Lányi K.* (1999) Az agrárgazdaság átalakulása Magyarországon a kilencvenes években. *Europa Fórum* 1–2. szám.
- Marcours K.–Swinnen, J.* (2002) Patterns of Agrarian Transition. *Economic Development and Cultural Change*.
- Mathijs, E.–Noev, N.* (2002) Commercialization and Subsistence in Transition Agriculture: Empirical Evidence from Albania, Bulgaria, Hungary and Romania. EAAE-Congress, Zaragoza.
- Pálovics B.* (2003) A magyar mezőgazdaság távolabbi kilátásai. Budapest (kézirat).
- Pouliquen, A.* (2001) *Competitivités et revenus agricoles dans le secteurs agro-alimentaires des PECO*. Commission Européenne, Bruxelles.

- Sipos A.-Halmi P.* (1991) Az agrárpolitikai célok alternatívái és dilemmái. *Válóság* 9. szám.
- Sipos A.-Halmi P.* (1993) Jelenkori agrárproblémák. *Magyar Tudomány*, 6. szám.
- Swinnen, J. F. M.* (Ed) (1997) *Political Economy of Agrarian Reform in Central and Eastern Europe*. Ashgate.
- Tangermann, S.-Banse, M.* (Eds.) (2000) *Central and Eastern European Agriculture in a Expanding European Union*. CAB International, New York, Wellingford.